

Albertas ROSINAS

*Vilniaus universitetas*DĖL BALŲ **pat(is)*, **pat(n)ī* PIRMINĖS REIKŠMĖS IR GRAMATINIO STATUSO

Baltistinėje (ir indoeuropeistinėje) literatūroje dėl asmeninio ir emfatinio įvardžio *pàts, patì*, la. *pats, pati*, kai kurių autorių kartais vadinamo sangražiniu pažymiuoju įvardžiu (žr. Majtinskaja 1969, 44), kilmės ir reikšmės pakitimų vyrauja dvi visiškai priešingos nuomonės. Vienos nuomonės šalininkai (tiesą sakant, tvirtčiau nepagrįsdami) teigia, kad šie žodžiai senovėje yra buvę daiktavardžiai, kurie kai kuriose indoeuropiečių kalbose laiko būvyje tam tikrose pozicijose yra sujurdėję ir įgiję įvardžio reikšmę, kurią turi, pavyzdžiui, rusų kalbos įvardis *сам*, vokiečių *selbst*.

Iš tikrųjų baltų kalbose kalbami žodžiai turi tris daiktavardžio reikšmes: „šeimininkas“, „ponas“, „vyras žmonai“ resp. „šeimininkė“, „ponia“, „žmona vyrui“, plg. la. *pats*, fem. *pati* „der Gatte, Wirt, Herr“; „die Gattin, Wirtin, Herin“ (ME III 124), pvz.: *atbrauca pārruobežnieku p a t e ar bērniem; pats vēl sūdzējies p a t e i; p a t s ar p a š u diet gāja* ME III 124. Dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje *pats, pati*, kaip daiktavardžiai, beturi tik reikšmes „vyras žmonai“ resp. „žmona vyrui“ (žr. DŽ 527). Tarmėse *pats, pati* dar tebeturi ir reikšmes „šeimininkas“, „ponas“ resp. „šeimininkė“, „ponia“, pvz.: *Veizēs tau p a č i ū s ūnus i t o k i ū ubagē!* (burž.) Trk (LKŽ IX 637)¹.

Kaip sudurtinio žodžio antrieji komponentai kalbami žodžiai reikšmėmis „šeimininkas, valdovas, ponas“, „šeimininkė, valdovė, ponia“ turimi žodžiuose *viešpats < viešpatis*², s. lie. *weschpatni* „kilminga ponia“ WP 85a₁, 155a₅, plg. pr. vns. gal. *buttas waispattin* „Hausfrau“ ir lie. *Žemė-p a t i s* „žemės viešpats, (vėliau) žemės dievas“, *Dimsti-p a t i s* „dimsties, kiemo, namų dievas“ (žr. Skardžius 1998, 644), *Vėjo-p a t i s* „Herr des Windes“ (Palomé 1987, 205). Prūsų tekstuose aptinkamas daiktavardžio galininkas *pattiniškun* PKP 85₁₇ reiškia „santuoką“ ir rodo, kad prūsų kalboje **pats < *patis* turėjo reikšmę „vyras žmonai“.

¹ LKŽ autoriai formą *pačiū* šiame sakinyje nepagrįstai laiko turinčią savybinio kilmininko *savo* reikšmę. Tačiau visas kontekstas rodo, kad šios formos reikšmė yra ne „savo“, o „ponų“, plg. dar: *Kas anam buvo nemokyties – pačiū vaikuo* Trk (LKŽ IX 637).

² Pranas Skardžius buvo įsitikinęs „mūsų protėvius senovėje gyvenus bendruomenėmis, kurių priešakyje stovėjo *viešpats*, t. y. kaimo arba kiemo valdovas, visos bendruomenės galva, šeimininkas“. Pirmojo komponento šaknis *vieš-* (iš **veiš-*) reiškė „kaimas, kiemas“, plg. *viešė* „bendruomenė, kaimas“ ir *viešėti*. Skardžiaus nuomone, *viešpats < viešpatis* senovėje yra buvęs *viešės* valdovas, viršininkas, kurio valiai turėjo nusilenkti visi kiti bendruomenės nariai (Skardžius 1998, 591).

Baltų **pat(is)* „šeimininkas, ponas, vyras žmonai“, **pat(n)ī* „šeimininkė, ponia, žmona vyrui“ atitinka skr. *pátih* „ponas, savininkas, vyras žmonai“, *pátinī* „ponia, žmona vyrui“, gr. *πόσις* vyras žmonai“, toch. *A pats* „vyras žmonai“, av. *paθnī-* „ponia“, gr. mikėnų *po-ti-ni-ja* „ponia, šeimininkė“, Hom. *πότια* „ponia, žmona“, plg. s. sl. *gospodь* „ponas, viešpats“, r. *zocnodь*, go. *brūþ-fa þ s* „sužadėtinis“, *hunda-fa þ s* „šimto vyrų viršininkas“ (žr. Būga 1958, 128; Fraenkel 1962–1965, 551–552; Walde 1927, 77–78; Gamkrelidze, Ivanov 1984, 758–759; plg. Sabaliauskas 1990, 21; Benveniste 1993, 72–77).

Kai kurie tyrinėtojai baltų **pat(is)* kildina iš indoeuropiečių **poti* < **pot*, kurio pirminė reikšmė buvusi „valdovas, šeimininkas“, plg. skr. *viś-pátih* ir lie. *vieš-pats* < *vieš-patis*³. Tomas Gamkrelidzė ir Viačeslavas Ivanovas indoeuropiečių **p^[h]ot^[h]* „повелитель, хозяин“ veda iš veiksmazodžio šaknies **p^[h]ot^[h]* „мочь, повеливать“, plg lo. *potis* „могущественный“ ir *potior* „могу, овладеваю“, skr. *pátyate* „господствует“. Iš tų reikšmių išriedėjusi ir „vyro žmonai“ reikšmė. Kalbamojo žodžio reikšmė rodanti indoeuropiečių šeimos patriarchalinį pobūdį ir „vyro“ vyraujančią padėtį šeimoje (Gamkrelidze, Ivanov 1984, 759; plg. Mažiulis 1996, 232–233). Turėdamas galvoje Émile'o Benveniste'o nustatytas **poti-* reikšmes „maître“, „chef“ ir indoeuropiečių visuomenėje egzistavusį glaudų paveldėjimo ir santuokos ryšį Kimas R. Mclone daro išvadą: „der idg. **potis* war demnach ein besitzender Ehemann, der mindestens über seine eigene Familie und sein eigenes Vermögen waltete“ (žr. Mclone 1987, 142; plg. Benveniste 1969, 89).

Antrinis darinys yra **potnī* „šeimininkė, ponia, žmona“, plg. s. lie. *wesch-patni*, kuris yra priesagos **-nī* vedinys, plg. skr. *pátinī*, av. *paθnī-* (plg. Skardžius 1996, 223).

Baltų **pat(is)* kildinimas iš ide. **pot-* ar **poti-* „šeimininkas, ponas“ yra atliktas laikantis etimologizavimo principų, kuriuos aiškiausiai yra nusakęs Stefanus Zimmeris: „In der Etymologie gilt der Grundsatz, daß ein bestimmtes Wort nur dann als indogermanisches Erbwort anerkannt werden kann, wenn es in mindestens zwei, besser drei, indogermanischen Sprachfamilien nachweisbar ist“ (Zimmer 1987, 317). Prie patikimai rekonstruotų senovės indoeuropiečių socialinę struktūrą reiškiančių žodžių **pot(i)-* (greta **teutā*, **uik-* ir kitų) priskiria ir Bernfriedas Schlerathas (žr. 1987, 255).

Kaip minėta, yra tyrėjų, kurie ide. **pot(i)-* reikšmės „šeimininkas, valdovas“ nelaiko pirmine ir nesieja jos su veiksmazodžiais, reiškiančiais „galėti, valdyti“. Anot jų, laikantis pirmosios nuomonės, esą labai sunku paaiškinti įvardinę ir enklitinę **pot(i)-* vartosena (žr. Benveniste 1993, 74), kuri žinoma ne tik rytų baltų (lietuvių ir latvių), bet ir kitose indoeuropiečių kalbose, plg. av. *χ^haē-pati* „он сам“, gr. *τί-ποτε*, *τί-πτε* „warum gerade“, lo. *utpate* „wie natürlich, da nämlich“ ir kt. (žr. Schrader

³ Dėl skr. *viś-pátih* ir lie. *vieš-patis* pirmųjų komponentų *viś-* ir *vieš-* santykio plg. Zimmer 1987, 517 ir Skardžius 1996, 394.

1901, 216–217; Pokorny 1959, 842; Fraenkel 1962–1965, 552). Tos nuomonės neremianti ir hetitų kalbos identifikuojamoji dalelytė *-pet, -pit* „gerade (er) selbst“, kuri visiškai sutampanti su lietuvių kalbos *pat* „eben, gerade“ (žr. Benveniste 1993, 73; plg. Buivydienė 1997, 26). Turėdami tai galvoje, kai kurie tyrėjai (Fraenkelis, Trubačiovas, Pokornas ir kt.) mano, kad ide. **pot(i)-* buvęs ne daiktavardis, o įvardis ir reiškęs „сам“, „selbst“; iš šios reikšmės tik vėliau išriedėjusi reikšmė „šeimininkas, valdovas“ ir „sutuoktinis“, t. y. įvardis sudaiktavardėjęs (žr. Buivydienė 1997, 26 ir literatūrą). Laikantis tokio požiūrio „semantinė žodžio raida nebeatrodo nemotyvuota“ (Buivydienė 1997, 26). Tai „labai aiškiai jau seniai yra parodęs O. Šraderis, pasitelkdamas tipologinį argumentą: daugelyje kalbų „сам“ reikšmės įvardžiai sudaiktavardėja ir įgyja „šeimininko“ bei „sutuoktinio“ reikšmes“ (Buivydienė 1997, 26–27), plg.: r. *сам* „муж, хозяин, барин“, ang. *himself*, lo. *ipsimus, ipsima* „он, она – господин, госпожа“ (Schradet 1901, 216–217). Tokią nuomonę remiančios ir kai kurios neindoeuropiečių kalbos, kuriose vyro žymėjimas „pats“ reikšmės įvardžiu yra tabu apraiška (plg. Buivydienė 1997, 27). Kad ide. **pot(i)-* pirminė reikšmė buvusi įvardinė, t. y. „selbst“, „pats“, svariau nepagrįsdamas mano ir Algirdas Sabaliauskas (1990, 21). Tiesą sakant, įvardžių daiktavardėjimas nėra koks ypatingas reiškinys. Čia galima priminti lietuvių kalbos vadinamųjų savybinių įvardžių *maniškis, -ė, taviškis, -ė, mūsiškis, -ė, jūsiškis, -ė* ir kitų daiktavardėjimą. Tai derivacijos, kuri turi du etapus – sintaksinį ir leksinį – proceso padarinys (žr. Rosinas 1988, 45). Taigi ir baltų „įvardžio“ **pat(is)* daiktavardėjimas galėtų būti suprantamas ir pagrindžiamas, jeigu tos hipotezės autoriai būtų atkreipę dėmesį į keletą svarbių dalykų: 1) į šaknies **pat-* paplitimą tiek įvardžių, tiek daiktavardžių posistemiuose; 2) į įvardžių kamienų morfologinę struktūrą ir 3) į „сам“, „selbst“ reikšmės įvardžių leksemos kilmę kitose indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbose.

Baltų daiktavardžio **pat(is)* < ide. **pot(i)-* įvardinės kilmės gynėjai sąmoningai ar dėl nežinojimo nutyli prūsų kalbos duomenis, kurie yra labai svarbūs ir iš esmės griaua kalbamąją hipotezę. Kaip jau minėta, prūsų kalba ankstesniu savo raidos laikotarpiu turėjo daiktavardį **patis* „ponas, šeimininkas, vyras žmonai“ resp. **pat(n)ī* „ponia, šeimininkė, žmona vyrui“. Tai rodo jau minėtas dūrinys *waiſ-pattin* „Hausfrau“ ir daiktavardis *pattiniskun* „santuoką“. Tačiau „selbst“ reikšmės įvardis prūsų kalboje buvo ne koks **pats* resp. **patī*, o *subs (fups), subbai* < vakarų baltų **subas* < vakarų baltų-slavų **sv(e)ba-* „savas“ (žr. Mažiulis 1997, 165–166 ir literatūrą; plg. dar Walde 1927, 456; Stang 1966, 238), kuris ir semantiškai, ir struktūriškai yra susijęs su asmeninio sangražinio įvardžio naudininko forma *ſebbei* „sau“. Vadinasi, norint įrodyti, kad prūsų kalbos daiktavardžiai **patis, *patī* yra kilę iš įvardžių, būtina įrodyti ir įvardžių **patis, *patī* egzistavimą prūsų kalboje. Tą patį reikia padaryti ir kalbant apie slavų bei germanų kalbų kalbamuosius daiktavardžius ir įvardžius. Kaip žinoma, praslavų kalboje buvo daiktavardžiai **potis, *potī*,

plg. s. sl. *pot ĭ pĕga* „žena, razvedennaja s mužem“ (Gamkrelidze, Ivanov 1984, 758), *gospodь* < **gostь podь*, r. *господь* (Fraenkel 1962–1965, 551), o dabartinėse slavų kalbose „selbst“ reikšmės įvardžiai yra seni veldiniai iš slavų prokalbės ir nieko bendra neturi su s. sl. daiktavardžiais **potis*, **potī*, plg.: r. *сам*, l. *sam*, č. *sám* ir kt. Germanų prokalbėje, kaip rodo dūriniai go. *brūþ-faþs* „жених“, *hunda-fa þs* „сотник“, „повелитель над сотней людей“ (Gamkrelidze, Ivanov 1984, 758), *þūsundi-fa þs* „Anführer einer Tausendschaft“ (Krause 1968, 157), buvo daiktavardis **patis* „valdovas“, „sužadėtinis“, o „selbst“ reikšmės įvardis – kitos šaknies, plg.: go. *sama*, *sa sama* „der selbe“ arba *silba* „selbst“ (Krause 1968, 203), vva. *seþp*, sva. *sēlb*, ang. *self*, šv. *själv*, vok. *selbst* ir kt. (Duden 1989, 666; Braune, Mitzka 1967, 249; СГГЯ III 335).

Turint galvoje, kad prūsų, germanų ir slavų kalbose „selbst“ reikšmės įvardžiai yra ne **pot*- šaknies, neįmanoma pritarti nuomonei, kad „sutuoktinio, šeimininko, šeimos galvos“ išskyrimas „pats“ reikšmės įvardžiu“ gali būti verifikuojamas, o „tokia semantinė raida yra suprantamas dalykas“ (Buivydiene 1997, 27). Bandyamas įteigti tokią nuomonę ignoruojant prūsų, germanų ir slavų kalbų duomenis yra ne kas kita kaip *obscurum per obscurius* metodo taikymas. Žinoma, norint „įtikinti“ oponentą galima imtis ekvilibristikos meno ir teigti, kad **pot*- šaknies įvardis anksčiau išnyko prūsų, germanų, slavų, tocharų ir kitose kalbose. Bet kaip įrodyti, kad jis kada nors egzistavo indoeuropiečių prokalbėje, jeigu jo nebuvo net baltų prokalbėje (žr. Rosinas 1988, 198–201). Tai viena. Antra, įvardžiai priklauso labai atspariam leksikos sluoksniui, kuris visose indoeuropiečių kalbose yra palyginti gerai išlaikęs senovinę leksinę ir morfologinę sandarą: įvardžių leksika ir jų semantinė struktūra gali būti papildoma labai nežymiai. Jau minėti prūsų, slavų ir germanų kalbų duomenys rodo, kad „selbst“ reikšmės įvardžiai yra ne indoeuropiečių prokalbės, o atskirų ide. kalbų grupių ar net atskirų kalbų raidos padarinys. Šią išvadą, be kita ko, remia ir lietuvių senųjų raštų duomenys. Pavyzdžiui, Mikalojaus Daukšos postilėje rodomųjų samplaikinių įvardžių antrasis komponentas dažnesnis yra ne emfatinis įvardis *pats*, *-i*, o trijų giminių egzistavimo laikais buvusi įvardžio *jis* bevardės giminės vienaskaitos vardininko-galininko forma **ja* beirieveiksmis *jau* „eben“, plg.: vard. *tafiag* „tas pats“ DP 231₁₁, gal. *taiag* „tą patį“ DP 25₂₀, *tūfiag* „tuos pačius“ DP 416₄, įng. *taiag* „ta pačia“ DP 590₄₅, *tafiag* „tais pačiais“ DP 473₃₉, *tomifiag* „tomis pačiomis“ DP 161₃₈ ir kt., plg. *tafiiau* „tas pats“ (daugiau pavyzdžių žr. Rosinas 2001, 73–78). Daukšos tekstai rodo, kad XVI a. *tafiag*, *tafiiau* ir *tas pats* konkurencija buvo tik prasidėjusi. Tai patvirtina ir Martyno Mažvydo tekstai (žr. Urbas 1998, 378). Trečia, baltų daiktavardžių **pat(is)*, **pat(n)ī* įvardinės kilmės gynėjai išleidžia iš akių dar vieną labai svarbų dalyką – įvardžio *pat(i)s* morfologinę sandarą ir jos ypatybes. Rytų baltų kalbų įvardžių sistemose nėra daugiau įvardžių, kurie iš senovės ištiesai būtų priklausę *i* ar *C* kamienams; su šia problema negalima painioti baltų įvardžių *jis*, *šis*, lie. *tokis* paradigmų, kurios susiformavo iš *i* ir *jo* kamienų formų ir

kurioms būdingas silpnasis supletyvizmas. To negalima pasakyti apie *pat(i)s* morfoliginę sandarą. Lietuvių senųjų raštų duomenys rodo, kad *pat(i)s* senų senovėje buvo *C* kamieno žodis (plg. S t a n g 1966, 238), vėliau perėjęs į *i* kamieną, o kai kurios formos ir į *jo* kamieną, t. y. į to laikotarpio stabilijų fleksijų klasę (plg. Wurzel 1985, 594).

Kaip daiktavardžio *viešpat(i)s* antrasis komponentas *pat(i)s* lietuvių senuosiuose raštuose dar tebeturi *C* kamieno formų, pvz.: vns. naud. *Wießpati sawám'* DP 285₃; vns. gal. *Wießpati* DP 32₅₋₆; dgs. vard. *Wießpates* DP 166₁₆; dgs. kilm. *didžiūiu* *Wießpatų* DK 336₁₂₋₁₃, DP 22₁₈₋₁₉ ir kt. (plg. S k a r d ž i u s 1996, 49; K a z l a u s k a s 1968, 265). Antra vertus, greta retų šio daiktavardžio *C* kamieno formų dažnesnės yra *i* kamieno formos, kurios sudaro visą paradigmą, plg. Daukšos tekstų paradigmas:

Vienaskaita

- V. *Wießpatis* 483₅, *Wießpáts* 2₁₀₋₁₁
- K. *Wießpatiés* 2₅ ir *Wießpates* 155₁₇
- N. *Wießpatie* 18₈ ir *Wießpati* 281₄₉
- G. *Wießpati* 115₂₂
- Įn. *Wießpatimi* 483₂₄
- Ines. *Wießpatie* 124₁₅
- Ades. *Wießpatip* 483₁₆
- Alt. *Wießpateisp* 115₁₅

Daugiskaita

- V. *Wießpatis* 483₄ ir *Wießpates* 60₂₃
- K. *Wießpatų* 22₁₉
- N. *Wießpatimus* 41₂₃, *Wießpatim* 329₄₃ (dvisk.)
- G. *Wießpatis* 498₂₄
- Įn. *Wießpatimis* 491₁₅
- Ades. *Wießpatifemp* 160₂₀

Įvardžio *patis* vienaskaitos formos senuosiuose raštuose iš esmės yra *i* kamieno (retesnės *jo* kamieno), plg. Daukšos tekstų paradigmas (žr. R o s i n a s 2001, 87–89):

Vienaskaita

- V. *patis*
- K. *patiés*
- N. *paczém*
- G. *pâti*
- Įn. *patimi* ir *pâcžu*
- Ines. *patimé* ir *pâczemé*
- Ades. *patimp* ir *pacziamp*
- Alt. *pateisp*

Daugiskaita

- pâtis*
- paczių*
- pateimus*
- pacziús*
- paczéis*
- pacziúšę*
- pacziúfiap*
- patziûmp*

Daiktavardžio *viešpat(i)s* ir įvardžio *patis* paradigmų lyginimas rodo, kad *viešpat(i)s* antrojo komponento *patis* formų sandara yra daug archajiškesnė už įvardžio *patis* paradigmos formų sandarą ir leidžia rekonstruoti tokią ankstyvosios baltų epochos **pat(is)* paradigmą:

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>*pat</i>	<i>*pates</i>
K. <i>*pates</i>	<i>*patōn</i>
N. <i>*pati</i>	<i>*patmōs</i>
G. <i>*patin</i> (< ide. <i>*potn̥</i>)	<i>*patins</i> (< ide. <i>*potns̥</i>)
Įn. <i>*patmī</i>	<i>*patmīs</i>
Lok. <i>*pati</i>	<i>*patisu</i>

Iš to galima daryti išvadą, kad kalbamasis žodis priklausė šakninių priebalsinio linksniavimo daiktavardžių poklasiui. Dėl vienaskaitos galininko formos galūnės (**patin* < ide. **potn̥*) sutapimo su *i* kamieno vienaskaitos galininko formos galūne (**avin*) senieji priebalsinio linksniavimo šakniniai daiktavardžiai greičiausiai dar iki postpozicinių vietininkų radimosi epochos buvo perdirbti į *i* kamieno daiktavardžius (plg. K a z l a u s k a s 1968, 262), t. y. **pat* → **patis*, plg. gal. **avin* ir vard. **avis*. Dėl to ir kitos paradigmų formos greta senųjų *C* kamieno formų galėjo būti pakeistos *i* kamieno formomis, plg.:

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>*patis</i>	<i>*patejes</i> > <i>*patijes</i> , <i>*pates</i>
K. <i>*pateis</i>	<i>*patjōn</i> , <i>*patōn</i>
N. <i>*patei</i> , <i>*pati</i>	<i>*patimōs</i>
G. <i>*patin</i>	<i>*patins</i>
Įn. <i>*patimī</i>	<i>*patimīs</i>
Lok. <i>*pati</i>	<i>*patisu</i>

Kalbamojo žodžio paradigmų formų rekonstrukcija ir raida leidžia teigti, kad baltų prokalbės laikais **pat* (→ **patis*) turėjo *C* kamieno daiktavardžiams būdingas galūnes ir funkcionavo kaip daiktavardis. Tik įvardėdamas jis galėjo gauti ir įvardžiams būdingas galūnes, pavyzdžiui, naudininko ir vienaskaitos inesyvo.

Sprendžiant iš rekonstruotų formų struktūros sunku būtų įsivaizduoti priešingą procesą, t. y. kad **patis* buvo įvardis ir daiktavardėdamas įgijo archajiškų *i* ir *C* kamienų daiktavardžiams būdingų formų. Vadinas, ir morfologinė sandara bei jos raida leidžia drąsiai tvirtinti, kad kalbamasis žodis baltų ankstyvojoje epochoje buvo ne įvardis, o daiktavardis. Kalbamojo žodžio, kaip daiktavardžio, statusą patvirtina ne tik minėti slavų ir germanų kalbų duomenys, bet ir sanskrito, avestos, senosios graikų kalbos pavyzdžiai, plg.: gr. *πόσις* „супруг, законный муж“, δεσ-πότης „господинъ,

хозяинъ, владелец, неограниченный повелитель, царь“ (žr. Vejsmanъ 1888, 1035; plg. Kluge 1977, 114), skr. *pāti-* „господин, повелитель, супруг, муж, хозяин“ (Kočergina 1978, 364), av. *paiti-* „господин, властитель, супруг“ (Gamkrelidze, Ivanov 1984, 758) ir kt. Žodžio **pot-*, kaip daiktavardžio, statusą remia ir tai, kad, pavyzdžiui, sanskrite „selbst“ reikšmės įvardis taip pat yra pasidarytas ne iš **pot*, o kitų šaknų. Naujesnėje mokslinėje literatūroje, pasirodžiusioje jau po 1901 m., teigiama, kad „selbst“ reikšmės įvardžiai tiek kai kuriose indoeuropiečių, tiek neindoeuropiečių kalbose yra išriedėję iš daiktavardžių, turinčių reikšmes „siela“, „kūnas“: „Schließlich reicht dieser Gebrauch auch bis in die idg. Sprachen, wo z. B. im wedischen und klassischen Sanskrit das Selbst und das Ich bald durch das Wort für ‘Seele’ (*ātmán*), bald durch das für ‘Leib’ (*tanú*) wiedergegeben wird“ (Cassirer 1964, 215–216; plg. Majtinskaja 1969, 45), plg.: *ātmán* „дыхание, жизнь, существование, сущность, природа, собственное „Я“, сам, тело, ум, душа, высший дух“, *tanú* „слабый, тонкий, худой, худощавый, маленький, милый, тело, лицо, особа“ (Kočergina 1978, 91, 234).

Kad kai kurie (nežymimieji, pabrėžiamieji, bendrumo ir neigiamieji) įvardžiai indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbose tam tikrose pozicijose yra išriedėję iš daiktavardžių, nuostabos neturėtų kelti, o daiktavardžių semantinė raida įvardėjimo linkme neturėtų būti nesuprantama. Pavyzdžiui, germanų kalbose, kurios priklauso indoeuropiečių kalbų šeimai, nežymimieji įvardžiai yra kilę iš daiktavardžių, turinčių reikšmes „žmogus“, „vyras“, plg. įvardžius: vok. *man*, ol. *men*, šv., norv., d. *man*, isl. *maður* ir daiktavardžius: vok. *Mann*, isl. *maður* „žmogus“, „vyras“ (žr. Majtinskaja 1969, 44; plg. Duden 436). Iš daiktavardžio *homme* „žmogus“ išriedėjo ir prancūzų kalbos nežymimasis įvardis *on*. Anglų kalbos neigiamuosiuose įvardžiuose *nobody* „niekas“ ir *nothing* „niekas“ slypi komponentai *body* „kūnas“, „žmogus“ ir *thing* „daiktas“ (Majtinskaja 1969, 44). Slavų kalbų reciprokiniai ir neidentifikuojamieji įvardžiai yra kilę iš daiktavardžio, turinčio reikšmę „draugas“, plg.: r. *другой, -ая* ir *друг друга, друг другу*, le. *drugi (na drugim brzegu; jedni i drudzi; jeden za drugim)* ir kt.

Kalbamųjų posistemių įvardžių, kilusių iš daiktavardžių, pavyzdžių galima nemaža rasti ir neindoeuropiečių kalbose. Pavyzdžiui, suomių *eräs* „некто“, „нечто“, „некоторый“ yra kilęs iš daiktavardžio *erä* „часть“, vengrų *maga* „pats“, „Jūs“ – iš daiktavardžio, turinčio reikšmę „liemuo“, „šerdis“ ir t. t. (žr. Majtinskaja 1969, 44–45). Koptų kalboje „bedient man sich zur Wiedergabe des Ausdrucks „Selbst“ des Nomens „Leib“, dem die Possessivsuffixe angehängt werden“ (Cassirer 1964, 215).

Čia dar galima priminti, kad ir indoeuropiečių, ir neindoeuropiečių kalbose kai kurie asmeniniai (mandagumo) įvardžiai yra atsiradę iš daiktavardžių arba žodžių samplaikų, kurių antrasis komponentas yra daiktavardis, pvz.: būrų *U* „Jūs“ ← *Uwe Edelheit* „Jūsų kilnybe“, isp. *Usted* „Jūs“ ← *Vuestra Merced* „Ваша Милость“, plg. lie. *tāmsta (tāmista, tāmysta)* ← *Tavo mylista*, le. *twoja Miłość (pan), asan, acan* ←

wasan ← *waspan* ← *waszmość pan* ← *wasza miłość pan* ir vengrų *kend* „Вы“ ← *kegyelmed* „Твоя милость“, пeнcų *nyđar* „ты“, *nyđara* „вы“, *nyđa* „он“, „она“, „оно“, *nyđo* „они“ yra pasidaryti iš *nyđ* „душа“ (žr. *Ma j t i n s k a j a* 1969, 45; *R o s i n a s* 1988, 203 ir literatūrą).

Visi šie indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbų duomenys įtikinamai rodo, kad įvardžių sistemos atskirose kalbose dėl socialinės raidos ir vidinių motyvų buvo papildomos įvardžiais, kilusiais iš daiktavardžių dėl jų pronominalizacijos. Kadangi, kaip jau minėta, kai kurios indoeuropiečių kalbos visai neturi **pot*- šaknies įvardžių (jose aptinkama tik **pot*- šaknies daiktavardžių), tai manyti, kad **pot*- šaknies daiktavardžiai yra kilę iš tos pačios šaknies įvardžių, yra *nuda verba*. Jeigu Benveniste'as būtų atkreipęs dėmesį į šiuos faktus apie „selbst“ reikšmės įvardžių atsiradimą indoeuropiečių kalbose, tikriausiai nebūtų teigęs: „So schwer sich vorstellen läßt, wie ein Wort mit der Bedeutung „der Herr“ sich bis zur Bedeutung „er selbst“ abschwächen konnte“ (*Benveniste* 1993, 74).

Manau, kad sprendžiant daiktavardžių **pat(is)*, **pat(n)ī* pronominalizacijos klausimą negalima išleisti iš akių komunikacijos akto dalyvių sociologinių charakteristikų, į kurias įeina jų visuomeninis statusas, jų tarpusavio santykiai, specifiniai vaidmenys. Kaip rodo **pat(is)*, **pat(n)ī* reikšmės („ponas“, „ponia“, „šeimininkas“, „šeimininkė“), baltų senovėje komunikacijos akto dalyviai socialiniu požiūriu nebuvo lygūs: **pat(is)* buvo pranašesnis už šeimynykštį ar tarną. Socialinio pranašumo požymis galėjo priklausyti nuo socialinio vaidmens, kurį asmuo vaidino socialinių santykių hierarchijoje (valdovas pranašesnis už valdinį, tėvai – už vaikus, karo vadas – už kari, žynys – už paprastą žmogų, prekijas – už pirkėją, kerdžius – už piemenį etc.), nuo amžiaus (senas žmogus pranašesnis už jauną), nuo pažinimo laipsnio (nepažįstamas pranašesnis už pažįstamą) (plg. *Rosinas* 1988, 29 ir literatūrą).

Natūralu, kad rytų baltų senovėje adresantas į adresatą (poną, ponią) galėjo kreiptis taip: **p a t e i (p a t (n) ī), k u r e i s e i ? *k u r, p a t e i (p a t (n) ī), e i s e i ?* Atitinkamai galėjo būti vartojamos ir daugiskaitos vokatyvo formos, plg.: **p a t e s (p a t e ė s, p a t ė ā s), k u r e i s t ė ?* Adresato sferoje turėjo būti vartojamos ir netiesioginių linksmųjų formos, pvz.: **k u r p a t e i s (p a t ė ā s) s ū n u s ? ; *n e ž i n ā u k a p a t (e) i (p a t ė ā i) d ō t (e) i ; *e ž p a t i n (p a t ė ā n) v e d ō p i l i n n ā ; *t i k ė p a t i m ė (p a t ė ā n)*. Adresantas taip pat galėjo klausti adresatą, norėdamas kokios nors informacijos apie *poną (ponus)* resp. *ponią (ponias)* kaip neparticipinius asmenis, pvz.: **k u r p a t (i s) (p a t (n) ī, p a t e s, p a t e ė s, p a t ė ā s) e i t i ?* Atsakymas galėjo būti toks: **p a t (i s) (p a t (n) ī, p a t e s, p a t e ė s, p a t ė ā s) e i t i m e d ė a n n ā*. Atitinkamai į klausimą **k u r e i t i p a t (i s) T r a i d e n i j a s (p a t (n) ī B u t g i n t ā) ?* galėjo būti atsakyta: **p a t (i s) T r a i d e n i j a s (p a t (n) ī B u t g i n t ā) e i t i p i l i n n ā*. Neatmestina taip pat galimybė, kad daiktavardžiai **pat(is)*, **pat(n)ī* klausiamuosiuose sakiniuose su adresato sferos įvardžiais buvo vartojami kaip priedėliai (tų įvardžių referentai), pvz.: **t u g u, p a t e i (p a t (n) ī), t a ė a p ā d a r ė i ?* Norėdamas pabrėžti savo socialinį vaidmenį ir pats *ponas (ponia)* su

adresanto sferos įvardžiu galėjo vartoti daiktavardį **pat(is)*, **pat(n)ī* kaip priedėlį, plg.: **ež, p a t (i s) (p a t (n) ī), ta ĩa žināu* ir **mene, p a t e i s (p a t ĩ ā s), nei kas ne mīli* ir kt.

Kadangi **pat(is)* daugiskaitos vardininkas ir vokatyvas, o **pat(n)ī* ir vienaskaitos ir daugiskaitos vokatyvai iš seno buvo sinkretiniai, turintys požymį [TIESIOGINIS], nesunku suvokti, kad ir **pat(is)* vokatyvas **patei* dėl analogijos visose minėtose pozicijose buvo pakeistas vardininko forma **patis*, t. y. buvo sinkretizuotas su vardininku.

Kalbamųjų daiktavardžių pirmasis pronominalizacijos etapas galėjo prasidėti tada, kai minėtose (ir čia neminėtose) pozicijose adresantas, kreipdamasis į bet kurią socialinio pranašumo požymį turintį adresatą arba į adresatą, norėdamas gauti informacijos apie bet kurią pranašumo požymį turintį neparticipinį asmenį, vartojo **pat(is)*, **pat(n)ī* formas. Antrasis pronominalizacijos etapas prasidėjo tuo metu, kai minėtose situacijose adresatas ir neparticipinis asmuo jau galėjo būti ir be socialinio pranašumo požymio. Rytų baltų kalbų duomenys leidžia manyti, kad antrasis pronominalizacijos etapas bus lėmęs **pat(is)*, **pat(n)ī* reikšmės priartėjimą prie adresato sferos įvardžių *tu* (daugiskaitos formų – prie *jūs*) reikšmių ir „selbst“ reikšmės atsiradimą tiek adresato, tiek neparticipinio asmens įvardžių sferoje.

Trečiasis, paskutinis, pronominalizacijos etapas – tai **pat(is)*, **pat(n)ī* įtraukimas į daiktavardžių, turinčių semą ‘nežmogus’, ir būdvardžių vartosenos kontekstus. Šis etapas sąlygojo jau pronominalizuotų **pat(is)*, **pat(n)ī* tolesnę reikšmių raidą – kalbamieji įvardžiai tam tikruose kontekstuose virto identifikacijos patvirtinimo (ar sustiprinimo) ir būdvardžių intensifikacijos priemone.

Suįvardėjus **pat(is)*, **pat(n)ī* adresato ir neparticipinio asmens sferoje ir adresato sferoje atsiradus nepastovioms samplaikoms **tu patis*, **tu pat(n)ī* jų pavyzdžiu nesunkiai galėjo rasti analogiškų samplaikų ir adresato bei neparticipinio asmens įvardžių posistemiuose: identifikacijos patvirtinimo (sustiprinimo) rodmenį atitinkamuose kontekstuose galėjo gauti ir *aš* (la. *es*), *mes* (la. *mēs*) resp. *jis* (la. *viņš*), *ji* (la. *viņa*), *jie* (la. *viņi*), *jos* (la. *viņas*), plg.: *aš pāts, aš patī, mes pātys, jūs pātys* (la. *es pats, es pati, mēs paši, mēs pašas*), *jis pāts, ji patī, jie pātys, jos pāčios* (la. *viņš pats, viņa pati, viņi paši, viņas pašas*).

Kaip minėta, laiko būvyje **patis, pati*, kaip identifikacijos patvirtinimo ar sustiprinimo rodmuo, pamažu išstūmė ir netiesioginio rodymo rodomųjų įvardžių senuosius identifikacijos patvirtinimo rodmenis *-ja, -jau*. Dabartinėse tarmėse ir vėlesniuose negu 17 a. tekstuose (žr. LKŽ XX 973) šių įvardžių antrasis komponentas jau yra ir nekaitoma identifikuojamoji dalelytė *pat*, pvz.: *tas pat* ir *toks pat, tokia pat*, plg. *taip pat* ir *ties pat*. Laikyti *pat* archajizmu ir lyginti su hetitų identifikuojama enklitine dalelyte *-pet (-pit)* „gerade (er) selbst“ (žr. B e n v e n i s t e 1993, 73; F r a e n k e l 1962–1965, 552; plg. B u i v y d i e n ė 1997, 26), mano supratimu, yra nekorektiška dėl kelių motyvų: 1. Negalima lyginti atsitiktinai sutampančių ir laiko bei arealo atžvilgiu labai nutolusių kalbos elementų, kol jie neištirti vidinės rekonst-

rukcijos metodu lyginamosiose kalbose. 2. Kaip rodo lietuvių kalbos duomenys, nekaitomą komponentą *pat* turi t i k t i e samplaikiniai įvardžiai (irrieveiksmiai), kurie funkcionuoja kaip stabilios samplaikos (stabilūs žodžių junginiai), turinčios kategorinę ir klasifikacinę reikšmę. Tokie pastovūs junginiai su *pat* yra t i k n e tiesioginio rodymo įvardžiai, vartojami ir bendrinėje kalboje, ir tarmėse, pvz.: *tas pat, ta pat, toks pat, tokia pat*. Priešingai, asmeniniai įvardžiai, kurie dėl situacijos, konteksto ypatybių ar adresanto subjektyvių norų gali būti daromi iš n e s t a b i l i ū samplaikų su *pat*- šaknies įvardžiais, nei lietuvių (nei latvių) tarmėse neturi nekaitomo antrojo komponento *pat*: neįmanomos būtų samplaikos *°aš pat, °tu pat, °jis pat, °mes pat, °jūs pat* etc. 3. Lietuvių senuosiuose raštuose netiesioginio rodymo samplaikinių įvardžių antrasis komponentas yra ne *pat*, o linksniuojamos *pat(i)s, pati* formos; šio tipo įvardžiai konkuruoja su senesniais netiesioginio rodymo įvardžiais, turinčiais nekaitomus antruosius dėmenis *-ja(g), -jau(g)*. 4. Kalbami įvardžiai su nekaitomu komponentu *pat* vartojami vėlesniuose (ne 16–17 a.) tekstuose ir dabartinėse tarmėse. 5. Tai leidžia daryti prielaidą, kad *pat* yra senųjų kaitomųjų formų redukcijos padarinys, kurį lėmė tiek morfologiniai, tiek semantiniai kalbos ekonomijos motyvai: identifikacinės reikšmės kumuliacija žodžio šaknyje ir gramatinių morfemų semantinių funkcijų perteklius (dubliavimas) viso junginio pozicijoje, plg.: vard. *toks pats < tokis patis* ir *tokia pati*, kilm. *tokio paties* ir *tokios pačios* etc., kurių antrųjų komponentų galūnės dubliuoja pirmųjų galūnių reikšmes. Dėl to trumpėjo ir buvusių dvižodžiųrieveiksmių (stabilių samplaikų) antrieji komponentai, pvz.: *šiemet < šie metai, anuomet < anuo metu, šiąnakt < šiąnaktį* etc. 6. Įvardžių *tok(i)s patis, tokia pati* antrojo komponento redukcavimą ir jo virtimą nekaitoma identifikuojamąja dalelyte *pat* galėjo inspiruoti ir nežymimųjų samplaikinių įvardžių, kilusių iš **kas nārinti(s), *kākis nārintis* antrojo komponento redukcavimo tendencija, plg.: *kas nór(s), koks nór(s)*.

Išvados: 1. Baltų prokalbė iš indoeuropiečių prokalbės paveldėjo šakninį priebalsinio linksniavimo daiktavardį **pat* (< ide. **pot-*) „šeimininkas, valdovas, ponas“ ir *iā* kamieno daiktavardį **patnī* (< ide. **potnī*) „šeimininkė, valdovė, ponija“. 2. Dar baltų prokalbėje **pat* dėl fonologinių žodžio galo pakitimų perėjo į *i* kamieną, t. y. virto **patis* ir buvo linksniuojamas kaip *i* kamieno daiktavardis greta išlaikydamas ir kai kurias *C* kamieno formas; **patnī* dėl **patis* modelio įtakos palaipsniui neteko priesagos **n* ir virto **patī*. 3. Baltų daiktavardžiai **pat(is), *patnī* nėra kilę iš įvardžių, nes (a) baltų kalbų įvardžių sistemoms nebūdingi *i* resp. *C* kamieno įvardžiai ir (b) prūsų kalba niekada n e t u r ė j o **pat*- šaknies įvardžių. 4. Rytų baltų kalbose „selbst“ reikšmės įvardžiai yra kilę iš daiktavardžių **pat(is), *patnī* vykstant pronominalizacijai pirmiausia adresato ir neparticipinio asmens sferose. 5. Įvardėdamas **pat(is)* laiko būvyje įgijo įvardžiams būdingų galūnių, plg.: vns. naud. *pačiam* ← *pačiamu(i)*, vns. ines. *patime* ir vėlesnį *pačiame*, dgs. naud. *patiems* ← *patiemus*. 6. Samplaikinių įvardžių *toks pat, tokia pat* identifikuojamoji dalelytė *pat* nesietina su hetitų enklitine

dalelyte *-pet* (*-pit*) – rytų baltų kalbose ji išriedėjo iš suįvardėjusių kaitomųjų **patis*, **patī* formų dėl redukcijos. 7. Baltų kalboms būdinga tendencija redukuoti stabilių samplaikų, turinčių kategorinę ir klasifikacinę reikšmę, antrųjų komponentų baigmenis; nestabilių samplaikų antrieji komponentai neredukuojami.

ON THE ORIGINAL MEANING AND THE GRAMMATICAL STATUS OF BAL TIC **pat(is)*, **pat(n)ī*

Summary

On the basis of the data from the Baltic and other Indo-European languages, the article rejects the common current view that Baltic **pat*-root nouns, cf. Latv. *pats* 'master, mister, husband', *pati* 'mistress, wife', evolved from **pat*-root pronouns with the meaning of 'self'. The data from the Baltic languages lead to the conclusion that from Proto-Indo-European the Proto-Balts inherited the root noun of the consonantal declension **pat* (<I.-E. **pot*) 'master, sovereign, mister, husband' and the *iā*-stem noun **patnī* (<I.-E. **potnī*) 'mistress, sovereign, wife'. As far back as Proto-Baltic, as a result of word-final phonological changes, **pat* (cf. I.-E. acc. sing. **potn̥*) > Baltic **patin* and *i*-stem acc. sing. **avin*) passed to the *i*-stem declension, i. e. it was modified to **patis* and began to be declined as an *i*-stem noun, although also retaining some *C*-stem forms; under the influence of the **patis* model, **patnī* gradually lost the suffix **-n-* and became **patī* (>Lith. *patì*, Latv. *pati*). The assumption that the Baltic nouns **patis*, **patnī* did not evolve from pronouns could be supported by the following: (a) *i*-stem resp. *C*-stem pronominal paradigms are not characteristic of the Baltic pronominal systems; (b) moreover, the Prussian language (like the German, Slavonic and Indo-Iranian languages) never possessed **pat*-root pronouns.

In the East Baltic languages, pronouns with the meaning of 'self' evolved from the nouns **pat(is)*, **pat(n)ī* in the process of pronominalization, which originally occurred in the sphere of the addressee and the non-participant person. In the process of pronominalization, **pat(is)* eventually acquired endings typical of pronouns, cf. dat. sing. *pačiam* ← *pačiamu(i)*, ines. sing. *patime* and a newer form *pačiame*, dat. pl. *patiems* ← *patiemus*.

The identifying particle *pat* in the collocative pronouns *toks pat*, *tokia pat* cannot be related to the Hittite enclitic particle *-pet* (*-pit*). In the East Baltic languages, *pat* developed from the pronominalized inflectional forms **patis*, **pati* due to reduction. The Baltic languages show a tendency to reduce the end of second components in fixed collocations with the meaning of category and classification, whereas second components in free collocations are not reduced, cf. the existing collocations *aš pats* 'I myself', *tu pats* 'you yourself', *mes patys* 'we ourselves', *jūs patys* 'you yourselves' and the non-existent ones *°aš pat*, *°tu pat*, *°mes pat*, *°jūs pat*, etc.

LITERATŪRA

Benveniste É., 1969, Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes, I, Paris.

Benveniste É., 1993, Indoeuropäische Institutionen. Wortschatz, Geschichte, Funktion, Frankfurt etc.

Braune W., W. Mitzka, 1967, Althochdeutsche Grammatik, Tübingen.

Būga K., 1958, Rinktiniai raštai, I, Vilnius.

- Buivydiėnė R., 1997, Lietuvių kalbos vedybų giminystės pavadinimai, Vilnius.
- Cassirer E., 1964, Philosophie der symbolischen Formen, Erster Teil, Die Sprache, Darmstadt.
- Duden, 1989, Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache, Mannheim etc.
- Fraenkel E., 1962–1965, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Göttingen.
- Gamkrelidze, Ivanov 1984 – Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тбилиси.
- Kazlauskas J., 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius.
- Kluge F., 1977, Aufgabe und Methode der etymologischen Forschung, – Etymologie, Darmstadt, 421–450.
- Kočergina 1978 – В. А. Кочергина, Санскритско-русский словарь, Москва.
- Krause W., 1968, Handbuch des Gotischen, München.
- Majtinskaja 1969 – К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем, Москва.
- Mažiulis V., 1996, Prūsų kalbos etimologijos žodynas, III, Vilnius.
- Mažiulis V., 1997, Prūsų kalbos etimologijos žodynas, IV, Vilnius.
- McClone K. R., 1987, Hund, Wolf und Krieger bei den Indogermanen, – Studien zum indogermanischen Wortschatz, LII, 101–154.
- Palomé E. C., 1987, Der indogermanische Wortschatz auf der Gebiete der Religion, – Studien zum indogermanischen Wortschatz, LII, 201–217.
- Pokorny J., 1959, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Bern etc.
- Rosinas A., 1988, Baltų kalbų įvardžiai, Vilnius.
- Rosinas A., 2001, Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra, Vilnius.
- Sabalaiuskas A., 1990, Lietuvių kalbos leksika, Vilnius.
- Schlerath B., 1987, Können wir die urindogermanische Sozialstruktur rekonstruieren? – Studien zum indogermanischen Wortschatz, LII, 249–263.
- Schrader O., 1901, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, Strassburg.
- Skardžius P., 1996, Rinkiniai raštai, I, Vilnius.
- Skardžius P., 1998, Rinkiniai raštai, IV, Vilnius.
- Stang C. S., 1966, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo etc.
- Urbas D., 1998, Martyno Mažvydo raštų žodynas, Vilnius.
- Вејсманъ 1888 – Греческо-русский словарь, составленный А. Д. Вейсманомъ, С.-Петербургъ.
- Walde A., 1927, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, II, Berlin und Leipzig.
- Wurzel W. U., 1985, Morphologische Natürlichkeit und morphologischer Wandel zur Vorhersagbarkeit von Sprachveränderungen, – Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science, IV. Current issues in linguistic theory. Papers from the 6th International Conference on Historical Linguistics, Adam Mickiewicz University Press, 587–599.
- Zimmer S., 1987, Indogermanische Sozialstruktur? Zu zwei Thesen Émile Benvenistes, – Studien zum indogermanischen Wortschatz, LII, 315–329.

SUTRUMPINIMAI

- СГГЯ – Сравнительная грамматика германских языков, III, Москва, 1963.
- DP – Postilla Catholica... Per Kunigą Mikaloiv Davkszą... Wilniui, 1599.
- DŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, Vilnius, 1993.
- ME – K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, III, Rīgā, 1927–1929.
- PKP – Prūsų kalbos paminklai, parengė V. Mažiulis, Vilnius, 1966.
- WP – Wolfenbüttelio Postilė, Vilnius, 1995.